

8. АНАЛІТИКА

Олена Володимирівна Прашко,
науковий співробітник відділу
проектування та розвитку обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.923.38

УМІННЯ КЕРУВАТИ КОНФЛІКТАМИ – ОЗНАКА СОЦІАЛЬНО КОМПЕТЕНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглядаються проблеми розвитку соціальної компетентності підлітків в навчальних закладах. Оволодіння учасниками знаннями об управлінні конфліктами і способами виходу з конфліктних ситуацій автор вважає важливими завданнями проектування навчально-виховного процесу. Представлені результати діагностичних досліджень по методикі К. Томаса і анкетування учасників щодо їх відношення до конфліктів.

Ключевые слова: *розвиток соціальної компетентності, соціалізація, розвиток, управління конфліктами, способи виходу з конфліктів.*

This article discusses the development of social competence of adolescents in schools. To give students a knowledge of conflict management and ways out of the conflict the author considers important tasks of designing the educational process. Presents the results of diagnostic studies on the method of K. Thomas and survey of students on the problem of resolving conflicts.

Key words: *development of social competence, socialization, development, conflict management, ways out of conflict.*

Компетентнісний підхід в освіті надає нові можливості суспільству для більш ґрунтовного розгляду складних питань соціалізації людини, яка, за висновками сучасних учених, триває упродовж життя і є умовою формування соціальної компетентності. Здатність сучасної людини проектувати власне майбутнє, будувати конструктивні відносини з соціальним середовищем, впливати на його розвиток та змінюватись одночасно з ним, уміти управляти конфліктами – ознаки соціально компетентної особистості XXI століття.

Соціальна компетентність є міждисциплінарним предметом наукових інтересів. Психологічна наука розглядає соціальну компетентність у розрізі психологічних особливостей людини, педагогічна – акцентує увагу на організації міжособистісної взаємодії та вихованні таких індивідуальних якостей, як відповідальність, ініціатива, вміння визначати цілі та досягати їх, а також на розвитку здатності особистості

гнучко орієнтуватися в мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем. М. Докторович, розглядаючи соціальну компетентність підлітків, наголошує на тому, що ефективна взаємодія неможлива без досконалого знання про соціальну дійсність та оволодіння соціальними ролями. Соціологами розглядається можливість впливати на соціум, перетворюючи себе та навколишній світ. Філософська наука підкреслює важливість такої компетентності, як адекватність у сприйманні соціальної реальності та вміння діяти в умовах постійних змін [5].

Головні проблеми, що розглядаються у статті: розвиток соціальної компетентності підлітків, створення умов для їхньої успішної соціалізації через формування здатності вирішувати внутрішньоособистісні та соціальні конфлікти, керувати ними у результаті засвоєння соціальних ролей та розширення знань про себе як особистість, яка формується та розвивається в соціальному середовищі.

Загальновідомо, що розвиток особистості здійснюється з розвитком суспільства, тому протиріччя, що виникають і стають поштовхом до розвитку, не можна виявити, розглядаючи особистість саму по собі. Як зазначає Б. Ломов, протиріччя можливо зрозуміти лише вивчаючи особистість в контексті розвитку суспільства, як протиріччя, породженні об'єктивними законами соціальних процесів [9].

За К. Роджерсом, необхідною умовою та результатом особистісного розвитку є конструктивні соціальні відносини як здібність жити з іншими в максимальній гармонії [13, 16].

На наше переконання, здатність людини жити в максимальній гармонії з іншими людьми означає вміння керувати постійно виникаючими внутрішніми та зовнішніми конфліктами, має безпосереднє відношення до соціальної компетентності особистості.

Гіпотеза нашої статті полягає в можливості формування та розвитку соціальної компетентності підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі шляхом проектування навчально-виховного процесу, головною умовою якого є соціальне виховання. У вирішенні конфліктів значну роль відіграє життєвий досвід, обумовлений вихованням, навчанням та засвоєнням соціальних ролей. Соціальне виховання є відправною точкою формування навичок конструктивного спілкування та взаємодії через організацію активної соціальної практики, демонстрації методів вирішення внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів та керування ними.

Ідея конфліктного характеру соціалізації не є новою в наукових колах. Вона була предметом активного обговорення філософів ще з часів зародження перших наукових уявлень про взаємостосунки особистості й соціуму та має відображення у працях Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зиммеля, Л. Козера, Р. Дарендорфа, Т. Парсонса, Р. Мертона [6; 7; 8; 4; 10; 11; 15].

Так, Г. Зиммель назвав відношення між особистістю та соціумом соціологічною трагедією, суть якої полягає у намаганні особистості розвивати власні здібності незалежно від потреб суспільства. Особистість стикається з необхідністю обмежувати розвиток виконанням визначених соціально-психологічних функцій згідно з суспільними вимогами, що призводить до виникнення внутрішньоособистісних та соціальних (міжособистісних та міжгрупових) конфліктів.

Загальнотеоретичний підхід до вивчення феномена «конфлікт» вивчали Ф. Василюк, А. Здравомислов, К. Грішина, В. Мерлін, М. Пирен, Н. Повякель, А. Шипилов та ін.

Ситуативний підхід в теорії конфлікту вивчали А. Анцупов, К. Боулдінг, Л. Бурлачук, Л. Виготський, Е. Ю. Коржова, К. Левін, В. С. Мерлін.

Конфліктологічний аналіз проблем соціалізації здійснювали Л. С. Виготський, Е. Дюркгейм, Г. Зиммель, Л. Козер, Г. Костюк, В. Мерлін, Р. Мертон, В. Мясішев, К. Роджерс, Р. Спенсер, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Харні.

Проблематику внутрішньоособистісного конфлікту вивчали К. Абульханова-Славська, Л. Божович, Ф. Василюк, Е. Донченко, Л. Леонтєва, Г. Ложкіна, П. Лушин, В. Мерлін.

Внутрішньоособистісні конфлікти підлітків у ранній юності вивчали Т. Драгунова, В. Ілійчук, І. Кон, К. Поліванова, А. Прихожан, Л. Регуш, О. Тарновська, Н. Толстих.

Розглянемо зв'язок між дефініціями конфлікту, соціалізації та соціальної компетентності.

Філософська енциклопедія визначає *конфлікт* як окремий випадок протиріччя, його загострення. Категорія конфлікту у контексті соціалізації описує низку явищ соціального становлення особистості, що можуть розглядатись як причини, так і як результати процесу соціалізації.

Конфлікт, як філософсько-діалектична категорія, розглядається як внутрішнє протиріччя соціалізації, рушійна сила розвитку особистості та соціуму. Узагальнене визначення конфлікту з основою на методологічному принципі єдності особистості та діяльності розглянуто вченими як цілеспрямоване протиставлення між суб'єктами, викликане складними та суб'єктивно значущими протиріччями, що сприймаються як реальна загроза та супроводжуються гострими емоційними переживаннями.

Розв'язання конфлікту та керування ним – актуальні питання, що потребують розгляду. Розв'язання конфлікту – це усунення головної причини його виникнення, ліквідація протиріч, що сприймаються як загроза. Урегулювання конфлікту потребує третьої сторони, долученої до його розв'язання.

Керування конфліктом – переведення конфлікту з деструктивної якості до конструктивної в результаті цілеспрямованого впливу. Керування конфліктом не завжди передбачає усунення протиріч, але завжди пов'язано з психологічним впливом на людину. Досвідчені вчителі рідко самі розв'язують конфлікти. Вони, надаючи перевагу керуванню ними, підтримують психологічний клімат в учнівському колективі.

Профілактика міжособистісних конфліктів – діяльність, спрямована на усунення причин та протиріч, що можуть призвести до конфліктів.

Виділяють три головні групи функцій конфлікту: 1) деструктивну (руйнівну), 2) конструктивну, 3) діагностичну. Деструктивна функція проявляється в негативних наслідках конфлікту для його учасників та середовища їхньої взаємодії.

Основні причини деструктивних конфліктів:

- відсутність системи профілактики конфліктів, заниження їхньої ролі та впливу;
- несправедливе розв'язання конфлікту;
- дії учасників конфлікту, що мають руйнівний характер;
- низький рівень конфліктологічної компетентності вчителя (несправедлива оцінка однієї з конфліктних сторін, поверхневе ставлення до конфлікту, зволікання з розв'язанням конфлікту тощо).

Деструктивна функція конфлікту може стати умовою для більш затяжного конфлікту.

Конструктивна функція конфлікту полягає у подоланні особистістю негативних або кризових явищ.

Володіння вчителями діагностичною функцією важливе для отримання своєчасної інформації про недоліки та прорахунки стосунків в колективі, що можуть призвести до розв'язання складних протиріч.

Конфлікти за участю людини діляться на внутрішньоособистісні та соціальні (міжособистісні, міжгрупові).

Внутрішньоособистісний конфлікт проявляється в окремих особистостях. У загальному вигляді він містить зіткнення рівних за силою і протилежно спрямованих інтересів, потреб та почуттів. Причини внутрішньоособистісних конфліктів часто особистістю не усвідомлюються, тому діти особливо потребують додаткової уваги з боку дорослих. Причиною соціальних конфліктів можуть бути несумісність цілей, інтересів та цінностей.

Розвиток соціальної компетентності особистості є результатом соціалізації, що визначається Г. Андреевою як двосторонній процес, під час якого відбувається засвоєння соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків. З іншого боку, соціалізація – це процес активного відтворення системи соціальних зв'язків особистістю за рахунок активної діяльності та включення в соціальне середовище [1].

В. Москаленко зазначає, що особливою гостротою проблем соціалізації, індивідуалізації проявляється у тому, що у процесі соціалізації особистістю розв'язується складна задача як одночасний прояв двох протилежних соціально-психологічних якостей: 1) соціальна лабільність (забезпечує постійну адаптацію особистості до соціальних змін), 2) розвиток персональної ідентичності, що складає внутрішній стрижень особистості – основи її самовизначення [12].

У процесі соціалізації людина розв'язує такі задачі:

1) соціальна адаптація, що характеризується ступенем інтегрованості людини в суспільство;

2) соціальна автономізація, умовою якої є збереження власної індивідуальності [1; 2; 14].

Таким чином, у науковій літературі виділяють первинну стадію соціалізації та стадію індивідуалізації.

На первинній стадії, що триває з моменту народження до підліткового віку, дитина некритично засвоює соціальний досвід. Відбувається процес адаптації, пристосування та наслідування. На стадії індивідуалізації у дітей виникає бажання виділитись серед інших, критичне ставлення до суспільних норм поведінки. У підлітковому віці стадія індивідуалізації та самовизначення характеризується як проміжна соціалізація у зв'язку з нестійкістю світогляду та характеру підлітків, чим пояснюється конфліктність поведінки. Особливою актуальності проблема розвитку соціальної компетентності набуває у підлітковому віці, що пов'язано з особливостями розвитку дітей в цьому віковому періоді.

Підлітковий вік характеризується ускладненнями протікання процесу дорослішання, психологи називають його віком конфліктів. *По-перше*, конфліктність залежить від змін у гормональній сфері. *По-друге*, у цей період більш активно здійснюється процес переоцінки цінностей, усвідомлення себе як особистості, формуються власні погляди на життя. Будь-які поради з боку дорослих підліток сприймає як тиск, пручається з подвоєною силою. Тому підлітковий вік є складним не лише для дітей, але й для батьків та вчителів. Батьки не знають, як поводити себе з підлітками, тому що традиційні способи виховання часто не діють. Зникає ефективність таких методів виховного впливу, як заборона та покарання. Самоствердження (підлітковий максималізм) підлітків набуває максимальної сили та може супроводжуватися внутрішньоособистісними та соціальними конфліктами, результатом яких є кардинальні рішення: втеча з дому, долучення до сумнівних компаній та молодіжної субкультури, поява шкідливих звичок та девіантної поведінки. Деструктивний розвиток підлітка можливо попередити, якщо забезпечити його елементарними знаннями про причини виникнення конфліктів та шляхи їх розв'язування, а також завдяки обговоренню віртуальних конфліктних ситуацій в дискусійних клубах, створенню служб медіації в навчальних закладах, введенню системи годин спілкування з елементами тренінгу.

К. Томас, автор діагностичної методики «Схильність особистості до конфліктної поведінки», вважає, що насамперед потрібно навчати учнів керувати конфліктами, а не знаходити шляхи виходу з них (елімінувати). Якщо недавно наполягали на актуальності розв'язання конфліктів, то нині актуальним є твердження про їхні позитивні функції.

Психологічні конфлікти як фактори, що стимулюють особистісне зростання та сприяють успішній соціалізації особистості у контексті визначення умов, за яких особистість здібна використовувати позитивний потенціал конфліктних переживань, розглядали К. Роджерс, Б. Хасан, К. Юнг, Л. Виготський, П. Лушин, В. Москаленко, Ф. Василюк та ін. На позитивній ролі конфлікту наполягали Ф. Василюк, П. Лушин, В. Москаленко, К. Роджерс, Г. Титаренко, Б. Хасан, К. Юнг.

Головна ідея, що пронизує ці дослідження у тому, що ідеальних безконфліктних станів у природі соціальних відносин не існує, як не існує повної гармонії у людських стосунках. Відповідно до досліджень К. Томас робить висновок про марність зусиль з повної елімінації (розв'язання) конфліктів та підтверджує наявність позитивних їхніх функцій. Він вважає за потрібне сконцентрувати увагу вчителів на таких аспектах зміни конфліктів:

1) які форми поведінки характерні для людей в конфліктних ситуаціях;

2) які з них є більш продуктивними або деструктивними;

3) яким чином можна стимулювати продуктивну поведінку.

Двовимірна модель регулювання конфліктів за К. Томасом визначає:

1) кооперацію, що пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до конфлікту;

2) напористість, що характеризується спрямованістю на захист власних інтересів.

Відповідно до цих вимірів, науковець виділяє наступні способи врегулювання конфліктів: змагання, пристосування, компроміс, уникнення, співпраця.

За висновками К. Томаса, жодний з учасників конфлікту за такого способу, як уникнення (відсутність прагнення як кооперації, так і досягнення власних цілей), не досягає успіху. Такі способи, як конкуренція (прагнення задовольнити власні інтереси на шкоду іншому), пристосування (принесення в жертву власних інтересів заради іншого) або компроміс (домовленість з противником на основі взаємних поступок), один з учасників виявляється у виграші, інший – програє. Можливим є програш обох сторін у випадку компромісу, тому що жодна сторона не отримує очікуваного. Єдиним способом врегулювання конфліктів, за якого виграють обидві сторони, є співпраця.

З метою вивчення способів регулювання конфліктів у підлітків нами проведено тестування учнів 6–9 класів (469 учнів) у навчальних закладах України. Ми отримали наступні результати (див. *табл. 1*):

1. Суперництво – 11,5 % підлітків.
2. Співпраця – 22,9 %.
3. Компроміс – 26,6 %.
4. Уникнення – 19,5 %.
5. Пристосування – 19,3 %.

За результатами аналізу діагностики можна зробити висновок, що лише 23 % підлітків налаштовані на врегулювання конфліктів через співпрацю.

У результаті опитування підлітків виявлено фактори, що впливають на виникнення конфліктних ситуацій з однолітками та батьками, а також основні

причини, що заважають конструктивній взаємодії. Пропонуємо результати опитування.

На питання «Що є основною причиною виникнення конфліктів з однолітками?» нами отримано наступні відповіді:

- порушення іншими учнями загальних норм і правил – 25 %;
- захист власних інтересів, честі та гідності – 8 %;
- поганий настрій – 2 %;
- різні погляди на проблему – 16 %;
- бажання привернути увагу – 14 %;
- відсутність знань про способи розв'язання конфліктів – 35 %.

На питання «Що є основною причиною виникнення конфліктів з батьками?» учні відповіли наступним чином:

- не вважають мене достатньо дорослою людиною, не дозволяють приймати самостійні рішення – 10 %;
- обмежують спілкування з друзями – 8 %;
- забороняють проводити тривалий час за комп'ютером – 15 %;
- не звертають на мене достатньо уваги – 14 %;
- застосовують фізичну силу – 2 %.

Проблемні відносини з учителями визначено підлітками у такому порядку:

- несправедливе ставлення вчителів до учнів (наявність любимчиків) – 22 %;
- відсутність цікавих спільних заходів – 18 %;
- авторитарний стиль у спілкуванні – 20 %;
- неправильне оцінювання – 15 %;
- відсутність уваги до інтересів учнів – 25 %.

На питання «Чому я намагаюсь уникати конфліктних ситуацій?» учні дали відповідь у такий спосіб:

- мене лякає будь-який конфлікт – 18,5 %;

Таблиця 1

Діагностика схильності підлітків до конфліктної поведінки (за методикою К. Томаса в адаптації Н. Гришиної)

Навчальний заклад	Кількість опитаних підлітків	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1	168	528	1223	1476	949	802
2	160	567	1047	1215	919	973
3	139	508	925	1023	850	920
Сума	467	1603	3195	3714	2718	2695
%		11,5 %	22,9 %	26,6 %	19,5 %	19,3
Рейтинг		5	2	1	3	4

- у конфліктах беруть участь невиховані люди – 23 %;
- мені подобається бути учасником конфлікту – 11,5 %;
- за це завжди карають – 20 %;
- конфлікти нікому не потрібні – 27 %.

У результаті аналізу відповідей учнів можна зробити відповідні висновки:

1. В учнів бракує знань про способи розв'язання та керування конфліктами.
2. Учителі та батьки приділяють недостатньо уваги внутрішньому світу підлітків, не враховують належним чином їхні потреби у спілкуванні та реалізації соціальної активності.
3. Існує проблема авторитарних відносин у навчальному закладі та сім'ї.
4. Учні вважають конфлікт проблемою, а не додатковою можливістю для особистісного розвитку.
5. Вибір таких способів розв'язання конфліктів, як *компроміс* та *уникнення* пов'язаний з негативними уявленнями про конфлікт.
6. Для учнів не створено умови для конструктивної взаємодії.
7. Учні не володіють соціальними ролями.

Одним із факторів, що впливає на частоту виникнення конфліктних ситуацій за участю підлітків, є зміна соціальних ролей.

Соціальна роль, як стверджує М. Докторович, – це особливе явище, де сходяться людина та суспільство. Індивідуальна поведінка перетворюється на соціальну за умов співвідношення індивідуальних проявів людини із соціальними нормами. За висновками вченого, розуміння соціальних очікувань та оволодіння соціальними ролями сприяють профілактиці конфліктів та збільшують рівень сформованості соціальної компетентності особистості. На думку Т. Гуціної, розвиток соціальної компетентності підлітків залежить від сформованості в нього здібності розв'язувати складні життєві ситуації, вибирати адекватні способи розв'язання життєвих проблем без незворотних процесів, особистісних деформацій [3]. Тому умовою розвитку соціальної компетентності підлітків є ознайомлення вчителів, батьків та учнів знаннями про конфлікт не лише як проблему, що супроводжує особистість у процесі соціалізації, але й про можливості конструктивного особистісного розвитку.

Психологи називають такі характерні аспекти поведінки підлітків: реакція емансипації, ефект зграї, реакція хобі-захоплення. Розглянемо ці аспекти поведінки з точки зору керування конфліктом.

Реакція емансипації підлітків характеризується прагненням до самостійності, незалежності, самореалізації, активної дії та відповідальності.

У процесі проектування розвитку соціальної компетентності вчителям необхідно звернути увагу на створення соціального середовища, дружнього до дитини, в якому підлітки матимуть можливість реалізації особистісного потенціалу в різних сферах, відповідно до індивідуальних схильностей та потреб.

Актуальним є створення дитячих об'єднань, головне завдання дорослих при цьому – підтримка дитячої ініціативи в реалізації проектів. Підтримка дорослими дитячої ініціативи – шлях до виховання відповідальності за спільну справу, результати діяльності, спільний успіх або невдачу. Відчуття дітьми поваги з боку дорослих унеможливує чи істотно зменшує ризик внутрішньоособистісних (соціальних конфліктів), виникаючих як наслідок потреби у самоствердженні, захисту почуття власної гідності.

Ефект зграї проявляється у прагненні об'єднуватися в групи, що може мати як конструктивний характер (спільні інтереси в будь-якому виді творчості), так і деструктивний (хуліганство, груповий прояв агресії, інші протиправні вчинки). Інструментом попередження деструктивних конфліктів у дитячих колективах є залучення учнів до активної участі в навчально-виховному процесі, особливо у тих видах діяльності, що передбачають творчу взаємодію.

Реакція хобі-захоплення характеризується здібністю підлітків цілеспрямовано та захоплено займатись улюбленою справою. Зазвичай суб'єктом деструктивних конфліктів є діти, які не мають захоплення та інтересів. Дитина, яка з дитинства займається цікавою справою, у майбутньому легше переживає конфлікти.

Аналіз наукової літератури з теми та отриманих діагностичних даних дозволяє зробити висновки, що процес соціалізації не може бути безконфліктним.

Конфлікти впливають на особистісний розвиток за умови оволодіння підлітками та дорослими навичками керування ними, а ефективним способом розв'язання конфліктів є взаємодія.

Оволодіння соціальними ролями дозволяє підліткам мати більш конструктивні соціальні відносини з іншими людьми, зменшує ризик виникнення деструктивних внутрішньоособистісних та соціальних конфліктів.

Таким чином, розвиток соціальної компетентності підлітків залежить від створення умов для взаємодії, соціально-комунікативної активності, психолого-педагогічних умов для задоволення індивідуальних потреб у спілкуванні, емоційної та психологічної безпеки, умов для особистісного розвитку.

Використані літературні джерела

1. Андреева Г. М. К проблематике психологи социального познания [Текст] / Г. М. Андреева // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 15–23.
2. Весна Е. Б. Психологические закономерности и механизмы процессов социализации и индивидуализации [Текст]: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 / Е. Б. Весна. – М., 1994. – 490 с.
3. Гуцина Т. Ю. Внутриличностный конфликт как фактор социализации студ. молодежи: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / Т. Ю. Гуцина. – К., 2008. – 205 с.
4. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [Текст] / Р. Дарендорф; Пер. с нем. В. М. Степаненкова // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 142–147.

5. *Докторович М.* Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 2009.

6. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Текст] / Э. Дюркгейм; Пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофман. – М.: Канон+РООН «Реабилитация», 2006. – 349 с.

7. *Зиммель Г.* Как возможно общество [Текст] / Г. Зиммель // Теоретическая социология. Антология. В 2 ч. // Г. Зиммель, Под. ред. С. П. Баньковской. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – С. 144–153.

8. *Козер Л.* Функции социального конфликта [Текст] / Л. Козер; Пер. с англ. О. А. Назаровой. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуал. кн, 2000. – 208 с.

9. *Ломов Б. Ф.* Общественные отношения как общее основание свойств личности [Текст] / Б. Ф. Ломов; Под ред. Л. В. Куликова // Психология личности. – СПб.: Питер, 2002. – С. 60–66. – (Серия: «Хрестоматия по психологии»).

10. *Лурье С.* Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы [Текст]: Учеб. пособ. для вузов / С. Лурье. – М., Екатеринбург: Академ. проект: деловая книга, 2003. – 624 с. – «Gaudeamus».

11. *Мертон Р.* Американская социологическая модель [Текст] / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; Ред. В. И. Добренъков, Сост. Е. И. Кравченко. – М.: Международный Ун-т Бизнеса и Управления, 1996. – 560 с.

12. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія: Підручн. / В. В. Москаленко. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 624 с.

13. *Роджерс К Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека [Текст] / К. Ф. Роджерс; Общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. – М.: Издат. группа «Прогресс»: Универс., 1994. – 480 с.

14. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой [Текст]: Монография / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: Мецниерета, 1989. – 204 с.

15. *Смелзер Дж.* Социализация [Текст] / Дж. Смелзер // Социс. – 1991. – № 3. – С. 109–113; № 5. – с. 109–116.

16. *Rodgers K.* A way of being / K. Rodgers. – Bost.: Itandhton Miffein Co, 1980. – 396 p.

